

ELŻBIETA EJANKOWSKA (Rzeszów)

Peculium filiae familias w okresie późnej republiki rzymskiej i pryncypatu

W literaturze, której przedmiotem jest instytucja *peculium*, niewiele miejsca zajmuje analiza zagadnień dotyczących działalności gospodarczej córki podległej władzy (*filia familias*)¹. Jedną z przyczyn braku zainteresowania tą problematyką jest zapewne fakt, że w androcentrycznym modelu społeczeństwa rzymskiego kobieta była usytuowana w kręgu spraw bytowych, rodzinnych i religijnych, natomiast jej możliwości uczestnictwa w życiu ekonomicznym były dość ograniczone. Jednak daleko idącym uproszczeniem byłoby przyjęcie, że praktykę życia codziennego można było wtłoczyć w sztywne ramy systemu społeczno-prawnego obowiązującego w okresie późnej republiki i pryncypatu. Tym bardziej że dla tego etapu rozwoju historycznego państwa rzymskiego charakterystyczny był szybki rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej, wzrastający podział pracy i rozrost rynku konsumpcyjnego. Dlatego zasadne wydaje się uzupełnienie tych badań o analizę udziału kobiet właśnie w tak ważnej instytucji życia ekonomicznego Rzymu, jaką było *peculium*.

Terminem *peculium* określano w źródłach wyodrębnione masy majątkowe, które niezależnie od ich pochodzenia stanowiły własność sprawującego władzę, a także przysługujące mu prawa majątkowe, jeżeli przekazał je podległym władzy jako *peculium*². Wobec braku zdolności majątkowej zarządców

¹ Wyjątek stanowi tu monografia M. Garcia-Garrido, *Ius uxorium. El regiment patrimonial de la mujer casada en derecho romano*, Roma-Madрид 1958; w rozdziale I (*Peculium filiae familias y peculio de la mujer in manu*) autor przedstawia sytuację osobistą i majątkową córki podległej władzy ojcowskiej w świetle prawa klasycznego i poklasycznego. Omawia te zagadnienia raczej w sposób ogólnikowy, co wynika niewątpliwie z faktu, że problematyka *peculium* córki pozostającej w swojej rodzinie agnacyjnej stanowi tylko fragment jego rozważań nad sytuacją majątkową w prawie rzymskim kobiety zamężnej (*uxor*).

² Ulp. D.15,1,7,4; In peculio autem res esse possunt omnes et mobiles et soli; vicarios quoque in peculio potest habere et vicariorum peculium; hoc amplius et nomina debitorum. Na temat tego źródła zob. P. Bonfante, *Corso di diritto romano*, t. 1 *Diritto di famiglia*, Roma 1925, s. 152; I. Žeber, *A Study of the Peculium of a Slave in Pre-Classical and Classical Roman Law*, s. 41.

majątku pekuliarnego miało ono być samodzielny jedynie w sferze ekonomicznej³. Niemniej osoby te, mając stanowisko dzierżycieli, mogły podejmować czynności prawne dotyczące *peculium*, a upoważnienie do tych działań wynikało z faktu powierzenia majątku pekuliarnego osobom wolnym lub niewolnikom podległym władzy tego, który jednocześnie był właścicielem majątku⁴. Jakkolwiek instytucja ta funkcjonowała w praktyce życia codziennego Rzymu prawdopodobnie już w czasach Ustawy XII tablic, to w dobie późnej republiki i pryncypatu stała się doskonałym rozwiązaniem praktycznym, które z jednej strony umożliwiało decentralizację zarządu majątkiem rodzinnym, a z drugiej – dawało faktyczną samodzielność ekonomiczną osobom *alieni iuris* i niewolnikom, którzy zarządzali *peculium*.

Z analizy źródeł, które zostaną przedstawione poniżej, wynika, że *peculium* mogło być ustanawiane również dla *filiae familias*. To oznaczało, że córka podlegała władzy, której *ius civile* odmawiało podmiotowości majątkowej (G.2,67) i zdolności zaciągania zobowiązań (G. 104) mogła brać udział w społecznych formach wymiany dóbr i usług.

Mając na uwadze fakt, że Rzymianki na ogół zawierały małżeństwo już jako nastolatki⁵, prawdopodobna wydaje się teza, że *peculium* było powierzane zamężnym córkom, ale pozostającym nadal w rodzinie agnacyjnej swego *patris familias*. Znajduje ona potwierdzenie w niektórych źródłach dotyczących omawianej kwestii. Jednym z nich jest wypowiedź Papiniana:

D. 37,7,8 (Pap.lib.11 resp.): Pater nubenti filiae quasdam res praeter dotem dedit eamque in familia retinuit ac fratribus sub condicione, si dotem et cetera quae nubenti tradidit contulisset, coheredem adscripsit (...).

Jakkolwiek w tekście nie pojawia się określenie *filia familias*, to słowa „*filiae (...)* eamque in familia retinuit” wyraźnie wskazują, że jego wypowiedź

³ O tym że *peculium* było operacją natury ekonomicznej, a nie rozwiązaniem o charakterze prawnym, świadczą wypowiedzi Ulpiana (D.15,1,5,4; D.15,1 9,2-3). Na temat tych źródeł zob.: G.E. Longo, *Diritto romano t. 3, Diritto di famiglia*, Roma 1953, s. 42; I. Žeber, *A Study*, s. 24 i nast. Tam też na temat *permissus domini*, jako jednego z najważniejszych elementów konstytuujących *peculium*.

⁴ Pap. D.41,2,49,1: Qui in aliena potestate sunt, rem peculiarem tenere possunt, habere possidere non possunt, quid possessio non tantum corporis, sed et iuris est. Użyte przez Papiniana słowo *tenere* podobnie, jak w innych źródłach wyrażenia *naturaliter tenere*, czy *naturaliter possidere*, służyło prawnikom rzymskim do określenia faktycznego władania rzeczą, które nie powodowało skutków prawnych właściwych jedynie posiadaniu uznanemu przez prawo cywilne (*possessio civilis*). O upoważnieniu dla osób *alieni iuris* do dokonywania czynności prawnych w ramach *peculium* patrz: Paulus (D.15,1,45: qui peculii administrationem concedit, videtur permittere generaliter, quo et specialiter permissurus est).

⁵ Co do kwestii ustalania wieku, po przekroczeniu którego dziewczęta rzymskie zawierały związki małżeńskie por. rozważania i wyniki badań, które przedstawił B.D. Shaw, *The Roman Girls at Marriage: Some Considerations*, „Journal of Roman Studies”, (JRS) 77/1987, s. 23-46, a szczególnie *Conclusion*, s. 43-44. Zob. też: J.F. Gardner, *Women in Roman Law and Society*, London-Sydney 1986, s. 38 i nast.; M. Garcia-Garrido, *Minor XII annis nupta*, *Labeo* 3/1957, s. 76-88; O. Robinson, *Status of Women in Roman Private Law*, „The Iuridical Review” (IR), 2/1987, s. 146.

dotyczy córki podległej władzy rodzinnej. Jurysta nie używa też terminu *peculium*, aby określić wartości, które zwierzchnik rodzinny przekazał córce rodziny zawierającej małżeństwo, lecz *res praeter dotem*, czyli rzeczy wydane niezależnie od tego, że został ustanowiony posag (*dos*) bądź *cetera* (pozostałe). Majątek posagowy, jak wiadomo był przekazywany mężowi, aby wspomóc go w ponoszeniu kosztów związanych z utrzymaniem rodziny (*onera matrimonii*) i stanowił jego własność. Mając na uwadze uregulowania prawne posagu, można przypuszczać, że *res praeter dotem* musiały podlegać innej regulacji prawnej. Znamienne też jest to, że jurysta mówi o rzeczach przekazanych córce zawierającej małżeństwo, a nie jej mężowi. Tak więc od strony prawnej nie następowało tu przeniesienie własności, gdyż unormowania *ius civile* wykluczały podmiotowość majątkową *filiae familias* (G. 2,87: ... qui in nostra potestate est nihil suum habere potest...). Wydaje się zatem bardzo prawdopodobne, że określenia *res praeter dotem* czy *cetera* odnoszą się do wartości majątkowych przekazanych jako *peculium*⁶.

Znamienne jest też to, że *pater familias* nie wydziedziczył córki (choć już za życia przekazał jej pewien majątek), ale ustanawiał ją spadkobiercą z dołączeniem warunku, że dokona zaliczenia na dział spadkowy posagu i przekazanych jej wartości majątkowych (*si dotem et cetera contulisset*). Ta część tekstu wyraźnie koreluje z inną wypowiedzią Papiniana:

Fr. Vat. 294 (Pap. lib.12 resp.): Quo pater filiae, quam habuit ac retinuit in potestate, donavit, cum eam donationem testamento; non confirmasset, filiae non esse respondendi; nam et peculia non praelegata communia fratrum esse constabat.

Z łącznej interpretacji obu tekstów płynie konkluzja, że *res praeter dotem* podlegały takiej samej regulacji prawnej jak *peculium* powierzone *filiae familias*; w razie śmierci ojca stawały się znów (ekonomicznie, gdyż prawnie nigdy nie były wyodrębnione) składnikiem dóbr podlegających dziedziczeniu.

O tym, że córka zawierająca związek małżeński mogła otrzymać do korzystania pewne rzeczy, niezależnie od tego, że jej mężowi został przekazany posag, mówi inny tekst Papiniana:

D. 6,1,65,1 (Pap. lib.2 resp.): Ancillam, quae non in dotem data, sed in peculium filiae concessa est, peculio filiae non legato mancipium hereditarium esse convenit. Si tamen pater dotis ac peculii contemplatione filiam exheredavit et ea ratione reddita nihil ei testamento relinquit aut minus legavit, filiam defensio tuebitur voluntatis.

Tutaj prawnik wyraźnie już mówi o niewolnicy, która nie została przekazana córce w posagu, lecz jako *peculium*, i dodaje, że gdyby ten fakt nie został

⁶ Tego zdania jest też P.E. Corbett, *The Roman Law of Marriage*, Oxford 1934 (przedruk 1979), s. 203. Odmiennie M. Garcia-Garrido (*Ius uxorium*, s. 23), który uważa, że nie ma podstaw, aby *res praeter dotem* traktować jako *peculium*. Egzegeza tego tekstu (cytowanego *in extenso*) u F. Longchamps de Berier, *Nadużycie prawa w świetle rzymskiego prawa prywatnego*, Monografie FNP, Wrocław 2004, s. 160-161.

potwierdzony w legacie, to po śmierci ojca niewolnica pozostanie częścią spadku. Kontynuując swą wypowiedź, Papinian wskazuje na możliwość zatrzymania niewolnicy we władaniu córki, która – po śmierci zwierzchnika rodzinnego – miała już status *personae sui iuris*. Mogło to jednak nastąpić tylko wtedy, gdy ojciec wydziedziczył córkę właśnie z uwagi na ustanowienie posagu i powierzenie jej *peculium* (*dotis ac peculii contemplatione*). Córce będzie bowiem przysługiwała ochrona, gdyby spadkobiercy wnieśli przeciwko niej powództwo o zwrot niewolnicy, że z woli ojca usuwającego ją z kręgu spadkobierców ma prawo zatrzymać niewolnicę oddaną jej w zarząd.

Innym źródłem informacji o tym, że *pater familias* mógł powierzyć zamężnej córce pewien majątek, aby sama mogła zapewnić sobie utrzymanie, niezależnie od ustanowienia posagu, są dwie konstytucje – Dioklecjana i Maksymiana:

C. 4,12,3: Cum te possessiones non in dotem pro filia tua dedisse, sed ad sustentandam eam extra dotis causam filiae tuae praedia adsignasse proponas (...).

C. 5,18,7: Filiae pecuniam adimere, quam habes in potestate, minime prohiberis, nam si pro ea dotem dedisti, hanc constante matrimonio ne consentiente quidem ipsa, matrimonio autem dissoluto invita repetere non potes.

W pierwszej użyty jest termin *filia*, a nie *filia familias*, co mogłoby budzić wątpliwości, czy przepis ten dotyczy córki podległej władzy ojcowskiej. Jednak wzmianka o posagu i dodatkowym przekazaniu gruntów (*praedia*) wskazuje, że chodzi tutaj o kobietę *alieni iuris*. W rozporządzeniu jest mowa o *possessiones ad sustentandam eam*, czyli nieruchomościach przekazanych córce (*pro filia*), aby zapewnić jej utrzymanie. To przekazanie, zgodnie z treścią reskryptu, trzeba traktować jako wyraźne postanowienie o przeznaczeniu (*adsignasse proponas*) tych gruntów córce. Chociaż nie użyto tu słowa *peculium*, to – mając na uwadze brak zdolności majątkowej *filiae familias* w świetle unormowań prawa cywilnego – wydaje się, że ten majątek mógł stanowić *peculium* zamężnej córki.

Drugi z wymienionych powyżej aktów prawnych wyraźnie odnosi się do córki pozostającej pod władzą (*filiae ... quam habes in potestate*). Zawarte są w nim dwie odpowiedzi, z których istotna dla prowadzonych tu rozważań jest pierwsza. Z jej treści wynika, że zwierzchnik rodzinny ma prawo odebrać córce pewną sumę pieniężną (*pecuniam*). Skoro córka, chociaż zamężna, co wynika z dalszej części reskryptu, podlega władzy ojca, to można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że pieniądze te stanowią *peculium*⁷. Druga odpowiedź dotyczy kwestii zwrotu posagu, który został wydany z powodu małżeństwa córki. Widać tu więc wyraźnie rozróżnienie między *peculium* a *dos*.

⁷ Por. na temat interpretacji tego tekstu M. Garcia-Garrido, *ibidem*, s. 25. Autor powołuje się na opinię C. Castellego (*I paraferna nei greco – egizii e nelle fonti romane*, Scritti Giuridici, Milano 1923, s. 77), który twierdzi, że w oryginalnym tekście zamiast słowa *pecunia* było *peculium*.

Problem wydzielenia pewnych środków majątkowych w celu pokrycia utrzymania zamężnej *filiae familias* jest też przedmiotem rozważań Scaevoli:

D. 15,3,20, pr. (Scaev.lib.1 resp.): Pater pro filia dotem promisit et convenit, ut ipse filiam aleret: non praestante patre filia a viro mutuam pecuniam accepit et mortua est in matrimonio, respondi, si ad ea id quod creditum est erogatum esset, sine quibus aut se tueri aut servos paternos exhibere non posset, dandam de in rem verso utilem actionem.

Odpowiedź jurysty dotyczy pewnego stanu faktycznego pozostającego w ścisłym związku z kwestią ustanowienia *peculium*. Otóż ojciec przyrzekł ustanowić posag (*dotem promisit*) i zgodził się (*convenit*) na utrzymanie córki oraz własnych niewolników (*servos paternos*), których pozwolił jej zabrać ze sobą. Jednak zanim zdążył wyłożyć przyrzeczone środki, córka była zmuszona zaciągnąć u męża pożyczkę na pokrycie swych wydatków, a następnie zmarła. W tym miejscu zostanie pominięte *responsum* prawnika co do rozwiązania prawnego, jakie według niego należałoby zastosować w celu rozstrzygnięcia tego problemu, gdyż zagadnienie to dotyczy regulacji prawnej *peculium*. Na obecnym etapie rozważań istotne jest bowiem tylko to, że w treści tekstu znajduje się informacja o zgodzie na *peculium* dla *filiae familias*, które stanowić mogłyby środki, jakie miał przeznaczyć *pater familias* na utrzymanie zamężnej córki oraz powierzonych jej niewolników.

Aby pogłębić analizę problemu związanego z samym zamiarem powierzenia *peculium* córce zamężnej, ale pozostającej pod *patria potestas* swego zwierzchnika rodzinnego, należy przytoczyć inny tekst Scaevoli traktujący o tej samej kwestii:

D. 15,3,21 (Scaev. lib.5 dig.): Filiam familias duxit uxorem patre dotem promittente et convenit inter omnes personas, uti eam pater aut ipsa se tueretur: maritus ei mutuos nummos dedit, cum iuste putaret patrem eius ministraturum tantum salarium, quantum dare filiae suae instituerat: eos nummos illa in usus necessarios sibi et in servos quos secum habebat consumpsit, aliquantum et (cum ei res familiares creditae essent) ex pecunia mariti in eadem causa convertit: deinde priusquam pater salarium expleret, moritur filia (...).

Tutaj odpowiedź prawnika również dotyczy sytuacji, gdy ojciec, ustanawiając posag, wyraził zgodę na to, że będzie utrzymywał córkę. Wyrażenie zgody jednak – odmiennie, aniżeli w pierwszym z omawianych tekstów ma – charakter alternatywny: (...) *convenit (...) uti eam pater aut ipsa se tueretur*. Warto zastanowić się bliżej nad znaczeniem tych słów, z których wynika, że ojciec mógł się zgodzić na utrzymanie córki lub też na to, iż ona sama będzie pokrywać koszty swego utrzymania. Należałoby więc zapytać: skąd osoba pozbawiona zdolności majątkowej może uzyskać środki na te cele? Odpowiedź wydaje się następująca: będą to dochody uzyskiwane z *peculium*, którym *filia familias* zarządzała, zanim wyszła za mąż i zarząd ten był zapewne kontynuowany po zawarciu małżeństwa, lub tego rodzaju majątek zostanie jej dopiero przekazany.

Teza ta stanie się tym bardziej prawdopodobna, gdy rozważy się treść innego źródła:

D. 23,3,24 (Pomp.lib.15 ad sab.): Si filia familias nuptura ex peculio, cuius administrationem habet, dotem viro dedit, divortium fecerit, dos ei recte solvitur quasi quolibet peculiare debitore⁸.

Pomponius mówi tutaj o *filia familias*, która w związku z planowanym zamążpójściem (*filia nuptura*) ustanowiła posag, na który złożyły się pewne wartości majątkowe, jakimi zarządzała z woli ojca, bądź dochody uzyskane z majątku pekuliarnego. Jeżeli więc córka, administrując *peculium*, mogła dokonać tego rodzaju dyspozycji, jak ustanowienie posagu, to zapewne nic nie stało na przeszkodzie temu, aby uzyskiwane dochody przeznaczyła na utrzymanie siebie, niewolników, którymi się posługiwała (*servos cum secum habebat*) i dokonywanie nakładów na tę część majątku rodzinnego, która została jej powierzona (*cum ei res familiares creditae essent*). Nic nie wskazuje natomiast, że niewolnicy (będący własnością *patris familias*) i część dóbr rodzinnych pozostających we władaniu już zamężnej córki stanowiły *peculium*, którego administrację kontynuowała po zawarciu związku małżeńskiego⁹.

Kończąc rozważania na temat *peculium* zamężnej *filiae familias*, trzeba jeszcze zastanowić się nad przyczynami tego, że zwierzchnik rodzinny – niezależnie od ustanowienia posagu – przekazywał jej pewne wartości majątkowe, aby nimi zarządzała. Wydaje się, że to dodatkowe wyposażenie mężatki miało jej zapewnić do pewnego stopnia niezależność materialną w nowej rodzinie, z którą nie była związana agnacyjnie, ale pełniła w niej obowiązki pani domu (*dominae*)¹⁰. Jedynym zaś sposobem realizacji tego celu było powierzenie jej *peculium*, albowiem zarządzanie takim majątkiem umożliwiało córce czerpanie z niego dochodów (i zarazem dysponowanie nimi wedle własnego uznania), do których mężowi nie przysługiwały żadne uprawnienia. Majątek posagowy był – jak wiadomo – własnością męża i dlatego, mimo pewnych ograniczeń wprowadzonych przez *ius civile*, był on jedynym jego dysponentem. Dodatkowa alimentacja zamężnej *filia familias* mogła być zabezpieczone-

⁸ Na ten temat M. Garcia-Garrido, *ibidem*, s. 22.

⁹ Gdyby pod słowem *servos paternos* kryło się *peculium*, to wtedy jurysta nie używałby słowa *paterni* (ojcowscy), lecz *peculiares* (należący do *peculium*). Por. (*s.v. paternus* i *s.v. peculiaris*): *Słownik łacińsko-polski*. Pod redakcją B. Kruczkiewicza, Lwów–Warszawa 1925, s. 622 i 624; J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. 717 i 723; J. Pieńkos, *Słownik łacińsko-polski. Prawo rzymskie i kanoniczne. Sentencje, maksymy, aforyzmy i paremie*, Warszawa 1993, s. 281 i 283. Tę kwestię omawia S. Solazzi, *Peculio e „in rem verso” nel diritto classico*, *Scritti di diritto romano* 1, Napoli 1955, s. 264.

¹⁰ Na temat obowiązków kobiety rzymskiej sprawującej funkcję *dominae*, zob. P.E. Corbett, *The Roman Law*, s. 122; M. Garcia-Garrido, *ibidem*, s. 30; B. Łapicki, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1948, s. 118-119 i 123; J. Carcopino, *Życie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa* (przeł. M. Pąckińska), Warszawa, s. 106 i nast.; C. Hermann, *Le rôle judiciaire et politique des femmes sous La République romaine*, Bruxelles 1964, s. 31.

niem dla niej i ewentualnie jej dzieci na wypadek, gdyby małżonek przeznaczył posag na inne cele aniżeli utrzymanie rodziny.

Mówiąc o majątku, który *pater familias* powierzał mężatce pozostającej nadal w jego rodzinie agnacyjnej, trzeba mieć na uwadze jeszcze jeden fakt. Otóż tłem dla rozpatrywanego problemu jest okres późnej republiki i pryncypatu, a więc epoka, w której szybko postępowała emancypacja społeczno-polityczna kobiet, czemu towarzyszył stopniowy rozwój ich niezależności majątkowej. W tym kontekście warto przytoczyć fragment dialogu dotyczącego konfliktu małżeńskiego, zawartego w jednej z komedii Plauta – *Sortientes vel Casina*. Jest to bowiem refleks poglądów społecznych panujących w czasach komediopisarza na kwestię własności kobiety pozostającej w związku małżeńskim:

- ¹⁹⁰ CL quin mihi ancillulam ingratiis postulat,
 quae mea est, quae meoeducta sumptu siet,
 vilico suo se dare
- ²⁵ sed ipsus eam amat. MY. obsecro,
 dice, nam hic nunc licet dicere:
 nos sumus. CL ita est. MY unde ea tibi est?
 Nam peculii probam, nil habere addecet
 Clam virum, et quae habet, partum ei hau commode est.
 quin viro aut suptrahat aut stupro invenerit
 hoc viri censeo esse omne quidquid tuam est¹¹.

Jedną z przyjaciółek Kleustrata (CL) skarży się drugiej, że małżonek chce zdecydować o przyszłości niewolnicy należącej do niej (*quae mea est*) i wychowanej na jej koszt. Słuchająca tej skargi Myrrina wyraża zdziwienie, że niewolnica należy do Kleustraty (*unde ea tibi est?*). Jej zdaniem uczciwa żona nie może mieć nic poza *peculium*, a jeżeli coś posiada, to zdobyła to niegodnym sposobem. Myrrina kończy swą wypowiedź kategorięcznym stwierdzeniem: „uważam, że wszystko cokolwiek twoje jest (*omne quidquid tuam est*), to należy do męża (*hoc viri ... esse*).

Z tego ostatniego zdania można wyciągnąć wniosek, że tekst ten odnosi się do małżeństwa *cum manu*, w którym jak wiadomo, żona nie posiadała zdolności majątkowej, a jej położenie prawno-majątkowe było bardzo zbliżone do usytuowania córki podległej władzy ojcowskiej¹². Podążając tym tropem, trze-

¹¹ T. Macci Plauti Comoediae. Oxford Classical Texts. T. VST 1959. *Sortientes vel Casina*. Tłum. cyt. za L. Winniczuk, *Kobiety świata antycznego*, Warszawa, 1983, s. 220: Kleustrata: Przecież on wbrew mojej woli, chce młodą służącą/Moją własną, wychowaną moim kosztem,/Dać za żonę swemu rządcy – a sam się w niej kocha/Myrrina: Skąd ją wzięłaś?/Przecież żona, gdy porządna nie może mieć grosza/W tajemnicy przed swym mężem, a jeśli posiada/Nie zyskała prostą drogą, lecz ściągnąć musiała/Mażłonkowi lub zarobić... swymi miłośkami./To jest, sądzę, własność męża wszystko, co/posiadasz.

¹² Tak np.: C. Castelli (*I paraferna*, s. 75) cytowany przez M. Garcia-Garrido, *Ius uxorium*, s. 29; H. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935, s. 231; I. Žeber, *A Study*, s. 14.

ba przyjąć, że niewolnica stanowi *peculium* Kleustraty (podobnie jak środki przeznaczone na jej wychowanie), a więc jest własnością jej męża. Przy takiej interpretacji tekst Plauta może być źródłem informacji, że w czasach współczesnych pisarzowi *uxor in manu* mogła mieć *peculium*, którego właścicielem był jej mąż bądź też jego zwierzchnik familijny¹³.

Z analizy źródeł przytoczonych powyżej niewiele informacji można wydobyc na temat przedmiotu *peculium* administrowanego przez *filia familias*, jak też charakteru działalności gospodarczej prowadzonej przez nią z tego rodzaju majątkiem¹⁴. Nieodzowne jest przytoczenie źródła, które jakkolwiek dotyczy regulacji prawnej instytucji *peculium* i innych form aktywności ekonomicznej córki rodziny, co wymaga odrębnego opracowania, to zawiera istotne informacje odnośnie do tych kwestii:

D. 15,1,27, pr. (Gai.lib.9 ad ed. provin.): Et ancillarum nomine et filiarum familias in peculio actio datur: maxime si qua sarcinatrix aut textrix erit aliquod artificium vulgare exerceat (...) sed et tributoriam actionem, si qua peculiari merce sciente patre dominove negotientur dandam esse (...) ¹⁵.

Jurysta mówi tu o możliwości wytoczenia *actio de peculio* przeciwko dzierżycielowi władzy z powodu niewolnic i córek rodziny, które trudniłyby się tkactwem (*textrices*) i naprawą ubrań (*sarcinatrices*) lub jakimkolwiek rzemiosłem niewymagającym wyższych kwalifikacji (*artificium vulgare*). Z jego wypowiedzi można zatem wysnuć wniosek, że dochody uzyskiwane z pracy rzemieślniczej przez córki podległe władzy (jak też niewolnice) stanowiły ich *peculium*.

Następnie Gaius – uzasadniając zastosowanie jednej ze skarg pretorskich (*actio tributoria*)¹⁶ – mówi, że córki rodziny mogły prowadzić na bazie *pecu-*

¹³ Innego zdania jest M. Garcia-Garrido, ibidem, s. 29-30, który uważa tekst Plauta za niejasny i dlatego nie traktuje go jako niepodważalny dowód na to, że *uxor in manu* mogła mieć *peculium*. Przyznaje jednak, że teoretycznie było to możliwe i przypuszcza, że w praktyce zdarzały się przypadki, iż mąż zgadzał się, aby podległa mu żona miała *peculium*.

¹⁴ Przedmiot *peculium* jest określony jedynie w: Pap.D.6,1,6 5,1 – niewolnica; C.4,12,3 – grunty; C.,5,18,7 – pieniądze (jeżeli dokona się interpretacji literalnej tekstu).

¹⁵ Test ten powszechnie uchodzi za interpolowany, ale nie dotyczy to fragmentu (*Et ancillarum ... datur*), w którym jest mowa o rozciągnięciu *actio de peculio* na niewolnice i córki rodziny, czego dowodzi M. Garcia-Garrido (*Ius uxorium*, s. 15-16). Według niego również druga część zdania (*si qua sarcinatrix ... exerceat*) nie uległa zasadniczej zmianie na skutek interpolacji dokonanych przez kompilatorów (ibidem, s. 16, przyp. 41). Na temat interpolacji tego źródła zob. też; S. Solazzi, *Sulla capacita del filius familias di stare in giudicio*. Scritti di diritto romano I: Napoli 1955, s. 158; E. De Ruggiero, *Depositum vel comodatum*, BIDR, 19/1907, s. 19.

¹⁶ Materiał źródłowy odnośnie do *actio tributoria* jest zawarty głównie w D.14,4. Obszernie na temat tego powództwa J.C. Chiusi, *Contributo allo studio del editto „De tributoria actione” Atti della Accademia Nazionale dei Lincei* 140 (w): Memoriae IX, vol. III, fas. 4, 1993. Zob. też A. Guarino, *Actiones adiecticiae*, Novissimo Digesto Italiano, Torino 1957 (NNDI), t. 1, s. 272 p. 2. Ostatnio w literaturze polskiej na ten temat J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy („exercitor”) w prawie rzymskim*, Warszawa 2001, passim.

lium działalność handlową (*peculiari merce*¹⁷ *negotientur*) za wiedzą swojego zwierzchnika familijnego (*sciente patre*).

Zważywszy na to, że odpowiedzialność osób sprawujących władzę nad administratorami *peculium* handlowego była bardziej rygorystycznie uregulowana niż przy zwykłym *peculium*, jest mało prawdopodobne, aby *filia familias* mogła prowadzić na tym polu działalność komercyjną zakrojoną na szeroką skalę. Był to przypuszczalnie handel detaliczny, dla którego dobra koniunktura rozpoczęła się już w początkach pryncypatu¹⁸.

Zacytowane powyżej źródło jest też zasługującym na uwagę świadectwem, że kobiety podległe władzy zajmowały się nie tylko produkcją na potrzeby rodziny, do której należały, lecz prowadziły działalność zarobkową, co było możliwe dzięki temu, że w czasach współczesnych Gaiusowi nastąpił wzrost możliwości nabywczych społeczeństwa rzymskiego. Można zatem z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że model samowystarczalnego gospodarstwa domowego, o którym pisze jeszcze Horacy (Epod. 2,1,39-48), wybitny poeta i moralista żyjący w I wieku p.n.e., odszedł już do przeszłości, a „pracownice rodzinne”, jak najtrafniej można określić córki rodziny i niewolnice, mogły czerpać dochody z pracy, którą wcześniej kobiety rzymskie – niezależnie od ich statusu prawnego – wykonywały dla zaspokojenia potrzeb swoich rodzin.

Ostatnią kwestią, którą należy przedstawić, analizując *peculium filiae familias*, są losy tego majątku w razie emancypacji córki podległej władzy. Rozwiązanie tego problemu można znaleźć w przedstawionych poniżej tekstach Papiniana:

Dig. 39,5,31,2 (Pap.lib.12 resp.): Pater, qui filiae, quam habuit in potestate, mancipia donavit et peculium emancipatae non ademit, ex post facto donationem videbatur perfecisse.

Fragm. Vat. 255: Pater, qui filiae, quam habuit in potestate mancipia donavit et peculium, quamquam soluta potestate iure emancipationis, vita decessit, ei non ademit, ex post facto donationem videbatur perfecisse.

W pierwszym z wymienionych tekstów jurysta mówi o ojcu, który przekazał (*donavit*)¹⁹ córce podlegającej jego władzy *peculium* w postaci niewolni-

¹⁷ *Merce* jest formą abl. singularis od słowa *merx* oznaczającego m.in. towar (por. *sv. merx*; Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia, 1953, s. 546; W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 191; *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, pod redakcją W. Wołodkiewicza, Warszawa 1986, s. 101). W uproszczeniu słowo *merx* oznacza *peculium* handlowe; tego zdania jest T.J. Chiusi, *De tributoria actione*, s. 286 (i literatura tam podana s. 286, przyp. 11). Zob. też J. Krzynówek, *Odpowiedzialność przedsiębiorcy*, s. 180 i nast.

¹⁸ Z analizy inskrypcji (CIL; 6939; 9211; 9941; 37819; 37820; 37825) dokonanych przez S. Treggiari (*Lower Class Women in the Roman Economy*, Florilegium 1/1979, s. 65 i nast.) wynika, że kobiety mogły się specjalizować w sprzedaży towarów. Zob. też J.F. Gardner, *Woman*, s. 239; A. Kirschenbaum, *Sons, Slaves and Freedmen in Roman Commerce*, Jerusalem 1987, s. 124.

¹⁹ Słowo *donare* należy rozumieć jako ofiarować, przekazać (por. J. Sondel, *Słownik*, *sv. dono*, s. 311; S. Pińkos, p. 1,2 s. 124), a nie – dokonać darowizny ze skutkiem prawnym właściwym tej czynności.

ków (*mancipia*) i po dokonaniu aktu emancypacji nie odebrał jej powierzonego majątku. Fakt, że *pater familias* nie skorzystał z uprawnienia odebrania *peculium* córce emancypowanej (*peculium emancipatae non ademit*) powodował – według Papiniana – takie same skutki jak dokonanie darowizny, niewolnicy stawali się własnością córki, która była już osobą *sui iuris*.

Drugi tekst dotyczy tego samego stanu faktycznego, zawiera dodatkowe wyjaśnienie, że skutkiem aktu emancypacji wobec osoby zarządzającego jest wygaśnięcie *peculium* (*peculium vita decessit*)²⁰.

W świetle powyższych źródeł autorstwa Papiniana jasno zarysowuje się jedna z funkcji, którą miało spełniać *peculium filiae familias*.

Otóż zarządzanie takim majątkiem umożliwiało córce nabywanie pod kontrolą ojca umiejętności gospodarowania, które po emancypacji były jej niezbędne, aby mogła rozpocząć nowy rozdział w swoim życiu już jako kobieta *sui iuris*. Bazą ekonomiczną, na której budowałyby swoją niezależność gospodarczą, mógł być majątek, który wcześniej stanowił jej *peculium*, o ile zwierzchnik familijny nie odebrał jej tych dóbr przy emancypacji.

Mimo niewątpliwych dowodów na to, że *filia familias* mogła dzięki administrowaniu *peculium* uczestniczyć w życiu gospodarczym okresu późnej republiki i pryncypatu, nie należy tego faktu przeceniać. Trzeba bowiem mieć na uwadze to, że dominującą rolę w obrocie ekonomicznym tej epoki odgrywali niewolnicy, których A. Kirschenbaum²¹ trafnie określa prawdziwą klasą średnią Rzymu (*the true middlemen of the city*). Ich aktywność w sferze gospodarczej mogła stanowić konkurencję dla osób podległych władzy swych zwierzchników familijnych. W odniesieniu do *filiae familias* zagrożeniem, w pewnym stopniu, mogła być praca zarobkowa niewolnic, które jak wynika z niektórych źródeł (np.: Gai. D.15,1,27 pr.; Paul., Sent.2,8.1; Ulp. D.14,3,7.1) trudniły się tymi samymi zajęciami, które wykonywały córki rodziny.

Nie można też pominąć milczeniem roli, jaką odgrywali w życiu ekonomicznym synowie pozostający pod władzą swego *patris familias*, który przekazał im w zarząd część majątku rodzinnego lub wyraził zgodę na zarządzanie pewnymi wartościami majątkowymi pochodzącymi z innych źródeł. Można zatem przypuszczać, że ustanowienie *peculium* dla *filius familias* zdarzało się znacznie częściej niż dla *filiae familias*, gdyż było to bardziej uzasadnione przyczynami natury społecznej i ekonomicznej. Trzeba bowiem mieć na względzie to, że nierzadko zdarzało się, iż synowie podlegli władzy mieli własne rodziny, wchodzące w skład rodziny agnacyjnej, i potrzebowali stałych dochodów, aby je utrzymać. Poza tym po śmierci swych zwierzchników familijnych lub uwolnieniu się spod *patria potestas* wskutek emancypacji to właśnie synowie stawali się pełnoprawnymi obywatelami rzymskimi *sui iuris*, a więc i jedynymi podmiotami majątkowymi w rodzinach, które im podlegały.

²⁰ Por. M. Garcia-Garrido, *Ius uxorium*, s. 27.

²¹ A. Kirschenbaum, *Sons, Slaves*, s. 31.

Te realia społeczno-gospodarcze znalazły odbicie w liczbie tekstów, w których są informacje o *peculium* córki podległej władzy, a która w porównaniu z bogatym materiałem źródłowym dotyczącym majątku pekuliarnego syna i niewolnika nie jest imponująca. Z tego faktu i z treści tych źródeł wy-daje się płynąć konkluzja, że powodem ustanowienia *peculium* dla *filiae familias* nie były konieczności natury gospodarczej, lecz przyczyny rodzinne i społeczne. Zarządzanie tego rodzaju majątkiem i czerpanie z niego korzyści przez córkę podległą władzy pozwalało jej bowiem na pewną samodzielność ekonomiczną, a zarazem umożliwiało nabywanie umiejętności gospodarowania pod kierunkiem i kontrolą zwierzchnika rodzinnego.

W odniesieniu do kobiet podległych władzy rodzinnej w rodzinach swego pochodzenia, ale zamężnych *peculium* spełniało rolę szczególną. Trzeba bowiem pamiętać, że dla Rzymianek często jedyną szansą na stabilizację społeczno-ekonomiczną było zawarcie małżeństwa. W przypadku *filiae familias* wyposażonej w *peculium* funkcja małżeństwa jako czynnika stabilizującego ją w sferze ekonomicznej nie była już tak oczywista. Zarządzanie powierzonym majątkiem i korzystanie z wypracowanych dochodów pozwalało kobiecie, która jakkolwiek nie była *sui iuris*, ale też nie podlegała władzy swego małżonka (*manus*) na pewną samodzielność ekonomiczną, a w konsekwencji także osobistą. To powodowało jej faktyczne uniezależnienie od męża bądź jego zwierzchnika rodzinnego.

Podsumowując znaczenie instytucji *peculium filiae familias*, trzeba podkreślić, że wywarła ona istotny wpływ na swoisty proces emancypacji kobiet rzymskich, który miał miejsce w okresie późnej republiki i pryncypatu. Prowadzenie bowiem działalności gospodarczej przez *filiae familias* w oparciu o *peculium* oznaczało, że przestały one koncentrować się jedynie na sprawach prokreacji, prowadzenia gospodarstwa domowego i sprawowania kultu religijnego, a to nie mogło nie pozostawać bez wpływu na procesy socjalizacji kolejnych pokoleń Rzymianek.

